Vol-13 Special Issue- 2.1 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

अध्यापन पद्धती म्हणून नाट्यकला : एक व्यापक साहित्य समीक्षा

डॉ. नितीन गोविंदराव वाठोरे
कर्मयोगी बाबासाहेब आपोतीकर अध्यापक व अनुसंधान महाविद्यालय आपोती खु.
ता. जि. अकोला

प्रस्तावना : आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी विविध अभिनव अध्यापन पद्धतींचा अवलंब केला जात आहे. यापैकी नाट्यकला (Drama in Education - DIE) ही एक प्रभावी, विद्यार्थी-केंद्रित आणि अनुभवाधारित अध्यापन पद्धती म्हणून ओळखली जाते. या पद्धतीमध्ये भूमिका अभिनय, कथाकथन, उत्स्फूर्त अभिनय, संवाद, समूहकार्य आणि विविध नाट्यतंत्रांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना शिकवले जाते. पारंपरिक नाट्यप्रयोगांप्रमाणे येथे अंतिम सादरीकरणाला महत्त्व नसून शिकण्याच्या प्रक्रियेला अधिक महत्त्व दिले जाते. नाट्याधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांना सक्रिय सहभाग, अनुभवातून शिक्षण आणि ज्ञाननिर्मितीची संधी देते. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की नाट्यकला विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक आणि सर्जनशील विकासाला चालना देते. तसेच ती संवाद कौशल्य, सहकार्य, चिकित्सक विचारसरणी आणि सर्जनशीलता यांसारख्या एकविसाव्या शतकातील आवश्यक कौशल्यांचा विकास करण्यास मदत करते.

नाट्याधारित शिक्षणाची सैद्धांतिक पायाभूत तत्त्वे : नाट्याधारित शिक्षण विविध शैक्षणिक सिद्धांतांवर आधारित आहे. हॉवर्ड गार्डनर यांच्या बहुविध बुद्धिमत्ता सिद्धांतानुसार प्रत्येक व्यक्तीमध्ये विविध प्रकारच्या बुद्धिमत्ता असतात. नाट्यकला विद्यार्थ्यांच्या भाषिक, तार्किक, शारीरिक, सामाजिक आणि वैयक्तिक बुद्धिमत्तेचा विकास घडवून आणते. अभिनय, संवाद, हालचाली आणि भावनिक अभिव्यक्ती यांच्या माध्यमातून विद्यार्थी विविध प्रकारे शिकतात. रचनावादी शिक्षण सिद्धांतानुसार विद्यार्थी स्वतःच्या अनुभवांमधून ज्ञानाची निर्मिती करतात. नाट्याधारित शिक्षणामध्ये विद्यार्थी केवळ माहिती ग्रहण करत नाहीत, तर प्रत्यक्ष अनुभवातून ती समजून घेतात. त्यामुळे त्यांचे आकलन अधिक सखोल होते. व्हायगॉटस्की यांच्या सामाजिक शिक्षण सिद्धांतानुसार सामाजिक परस्परसंवाद हा शिक्षणाचा महत्त्वाचा भाग आहे. नाट्यकलेत विद्यार्थी समूहात काम करतात, विचारांची देवाणघेवाण करतात आणि सहकार्याने समस्या सोडवतात. त्यामुळे त्यांची सामाजिक कौशल्ये विकसित होतात. तसेच परिवर्तनवादी शिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून पाहता नाट्यकला विद्यार्थ्यांना विविध भूमिका साकारण्याची संधी देते. त्यामुळे ते इतरांच्या भावना, अनुभव आणि दृष्टीकोन समजून घेतात. यामुळे सहानुभूती, सामाजिक जाणीव आणि चिकित्सक विचारसरणी विकसित होते.

भाषा शिक्षणातील नाट्यकलेची भूमिका : भाषा शिक्षणामध्ये नाट्यकलेचा वापर अत्यंत प्रभावी मानला जातो. विशेषतः इंग्रजीसारख्या परभाषा शिकविताना नाट्याधारित पद्धती विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढवतात. भूमिका अभिनय, संवाद, कथाकथन आणि प्रसंगनाट्य यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना भाषा प्रत्यक्ष वापरण्याची संधी मिळते संशोधनानुसार नाट्याधारित भाषा शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा शब्दसंग्रह वाढतो, उच्चार सुधारतात आणि व्याकरणातील अचूकता वाढते. तसेच विद्यार्थ्यांमधील भाषेची भीती कमी होते आणि संवाद कौशल्य विकसित होते. विविध सांस्कृतिक संदर्भांमधील भूमिका साकारल्यामुळे विद्यार्थ्यांची सांस्कृतिक जाणीवही वाढते.

STEAM शिक्षणामध्ये नाट्यकलेचा वापर : विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, कला आणि गणित (STEAM) शिक्षणामध्ये नाट्यकलेचा वापर वाढत आहे. अनेक वैज्ञानिक संकल्पना विद्यार्थ्यांना अमूर्त आणि अवघड वाटतात. नाट्यकलेच्या माध्यमातून या संकल्पना अधिक सुलभ आणि अनुभवाधारित बनतात. उदाहरणार्थ, पदार्थाच्या अवस्था, अणूंची

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

हालचाल किंवा वैज्ञानिक शोध यांचे नाट्यरूपांतर करून विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभव दिला जाऊ शकतो. अशा प्रकारच्या अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा वाढते आणि विषय अधिक चांगल्या प्रकारे समजतो. संशोधनानुसार नाट्याधारित STEAM शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेसह समस्या सोडविण्याच्या क्षमतेतही वाढ करते.

शिक्षक शिक्षणातील नाट्यकलेचे महत्त्व : भविष्यातील शिक्षकांना प्रभावी अध्यापनासाठी विविध कौशल्यांची आवश्यकता असते. नाट्याधारित प्रशिक्षणामुळे शिक्षकांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि ते अधिक सर्जनशील पद्धतीने अध्यापन करू शकतात. एका संशोधनात असे आढळले की नाट्यप्रशिक्षण घेतलेल्या शिक्षकांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढविण्याची क्षमता अधिक विकसित झाली. तसेच ते वर्गात अधिक सकारात्मक आणि समावेशक वातावरण निर्माण करू शकले. त्यामुळे शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये नाट्यशिक्षणाचा समावेश करणे आवश्यक मानले जाते.

विशेष शिक्षणामध्ये नाट्यकलेचे योगदान : शिकण्यात अडचणी असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी नाट्यकला अत्यंत उपयुक्त ठरते. पारंपरिक शिक्षण पद्धतींमध्ये अडचणी येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना नाट्यकलेद्वारे पर्यायी मार्गाने शिकण्याची संधी मिळते. भूमिका अभिनय, कथाकथन, माइम आणि उत्स्फूर्त अभिनय यांसारख्या तंत्रांमुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःचे विचार आणि भावना व्यक्त करता येतात. यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि सामाजिक कौशल्यांचा विकास होतो. तसेच बहुसंवेदी अनुभवांमुळे विषय समजणे अधिक सोपे होते.

नाट्यकलेचे शैक्षणिक फायदे : नाट्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीत सकारात्मक सुधारणा दिसून येते. संशोधनानुसार नाट्यक्रियेमध्ये सहभागी होणारे विद्यार्थी वाचन, लेखन आणि भाषिक कौशल्यांमध्ये अधिक प्रगती करतात. नाट्यकलेच्या माध्यमातून शिकलेली माहिती विद्यार्थ्यांच्या स्मरणात अधिक काळ टिकते. कारण ते केवळ ऐकत नाहीत, तर प्रत्यक्ष अनुभव घेतात. यामुळे विषयाचे आकलन आणि स्मरणशक्ती दोन्ही वाढतात.तसेच नाट्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामध्येही सकारात्मक बदल होतो. शिस्तभंगाच्या घटनांमध्ये घट होते आणि शालेय उपक्रमांमध्ये सहभाग वाढतो.

सामाजिक आणि भावनिक विकास : नाट्यकला विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक आणि भावनिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. विविध भूमिका साकारताना विद्यार्थी इतरांच्या भावना आणि अनुभव समजून घेतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये सहानुभूती आणि संवेदनशीलता वाढते. समूहात काम करताना विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, संवाद आणि नेतृत्वगुण विकसित होतात. त्यांना स्वतःची मते मांडण्याची तसेच इतरांचे विचार समजून घेण्याची सवय लागते. यामुळे आत्मविश्वास वाढतो आणि सामाजिक संबंध अधिक मजबूत होतात. नाट्यकला विद्यार्थ्यांना भावनांचे व्यवस्थापन करण्यासही मदत करते. अभिनयाच्या माध्यमातून ते स्वतःच्या भावनांना योग्य प्रकारे व्यक्त करायला शिकतात.

एकविसाव्या शतकातील कौशल्यांचा विकास : आजच्या युगात विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, चिकित्सक विचारसरणी, संवाद कौशल्य आणि सहकार्य यांसारख्या कौशल्यांची आवश्यकता आहे. नाट्यकला या सर्व कौशल्यांच्या विकासासाठी प्रभावी माध्यम आहे. नाट्यक्रियांमध्ये विद्यार्थ्यांना नवीन कल्पना सुचवाव्या लागतात, समस्यांचे निराकरण करावे लागते आणि विविध परिस्थितींमध्ये निर्णय घ्यावे लागतात. त्यामुळे त्यांची सर्जनशीलता आणि चिकित्सक विचारसरणी विकसित होते. संवाद आणि सादरीकरणामुळे भाषिक कौशल्ये सुधारतात. तसेच समूहकार्यामुळे संघभावना, सहकार्य आणि नेतृत्वगुण वाढतात. ही कौशल्ये भविष्यातील शैक्षणिक आणि व्यावसायिक यशासाठी महत्त्वाची ठरतात.

लोकशाही मूल्ये आणि सामाजिक जाणीव : नाट्याधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांना लोकशाही मूल्ये आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करून देते. नाट्यक्रियांमध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या मताला महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे समता, परस्पर आदर आणि सहिष्णुता यांसारखी मूल्ये विकसित होतात. सामाजिक न्याय, पर्यावरण, मानवाधिकार आणि नागरिकत्व यांसारख्या

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

विषयांवर नाट्यकलेच्या माध्यमातून चर्चा करता येते. यामुळे विद्यार्थ्यांची सामाजिक जाणीव वाढते आणि ते समाजातील प्रश्नांविषयी अधिक संवेदनशील बनतात.

नाट्याधारित अध्यापनातील तंत्रे : नाट्याधारित शिक्षणामध्ये विविध तंत्रांचा वापर केला जातो. भूमिका अभिनय (Role Play), हॉट सीटिंग (Hot Seating), टेबलो (Tableau), फोरम थिएटर (Forum Theatre), शिक्षक-भूमिका (Teacher in Role) आणि थॉट ट्रॅकिंग (Thought Tracking) ही त्यांपैकी काही प्रमुख तंत्रे आहेत. या तंत्रांमुळे विद्यार्थ्यांना विषयाचा अनुभव घेता येतो, विचार करता येतो आणि विविध दृष्टिकोन समजून घेता येतात. त्यामुळे शिक्षण अधिक परिणामकारक बनते.

नाट्याधारित शिक्षणातील अडचणी : नाट्यकलेचे अनेक फायदे असूनही तिच्या अंमलबजावणीमध्ये काही अडचणी आढळतात. शिक्षकांना नाट्यतंत्रांचे पुरेसे प्रशिक्षण नसणे ही प्रमुख समस्या आहे. अनेक शिक्षकांना नाट्याधारित अध्यापनाचा आत्मविश्वास नसतो.अभ्यासक्रमाचा ताण, वेळेची कमतरता आणि आवश्यक जागेचा अभाव यांमुळेही नाट्यकलेचा वापर मर्यादित राहतो. तसेच नाट्याधारित शिक्षणाचे मूल्यमापन करणे काही वेळा कठीण ठरते.

सुधारणा आणि शिफारसी : नाट्याधारित शिक्षण अधिक प्रभावी करण्यासाठी शिक्षकांना योग्य प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये नाट्यशिक्षणाचा समावेश करावा. शाळांमध्ये कार्यशाळा, प्रात्यक्षिके आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत. अभ्यासक्रमात नाट्याधारित उपक्रमांना स्थान देणे, आवश्यक संसाधने उपलब्ध करून देणे आणि सर्जनशील मूल्यमापन पद्धती विकसित करणेही गरजेचे आहे. तसेच शैक्षणिक धोरणांमध्ये नाट्यकलेला महत्त्वाचे स्थान देण्यात यावे.

निष्कर्ष : नाट्यकला ही एक प्रभावी, सर्जनशील आणि विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन पद्धती आहे. ती विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक, भावनिक आणि सर्जनशील विकासाला चालना देते. भाषा शिक्षण, विज्ञान शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण आणि विशेष शिक्षण अशा विविध क्षेत्रांमध्ये तिचा प्रभावी वापर होत आहे. नाट्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, सहानुभूती, संवाद कौशल्य, नेतृत्व, सर्जनशीलता आणि चिकित्सक विचारसरणी विकसित होते. त्यामुळे आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेमध्ये नाट्यकलेला केवळ पूरक उपक्रम न मानता एक महत्त्वपूर्ण अध्यापन पद्धती म्हणून स्वीकारणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी नाट्याधारित अध्यापनाला अधिक प्रोत्साहन देणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985